

Tófalvi Zselyke

A MAGYAR HATÓSÁGOK BÁNÁSMÓDJA A KIREKESZTETTEKEL

Magyarországon még egy évtizede sincs, hogy az átlag népességtől valamilyen szempont szerint különböző csoportok hátrányos megkülönböztetése ellen kampány indult, és az állam is magáévá tett egyes szempontokat a diszkrimináció elleni küzdelemben¹. A hatósági eljárások során leggyakrabban megnyilvánuló jogsérelmek a rendőrségi eljárásokban és romák ellen tapasztalhatók.

Tanulmányomban nem vállalkozom arra, hogy megválaszoljam, ha ér, kiket és milyen formában ér hátrányos megkülönböztetés Magyarországon a rendészeti tevékenységek során². Hanem azt a jelenséget vizsgálom, hogy a magyar rendészeti hatóságok azon eljárásaikban, amelyeknek a társadalom többségi tagjaitól eltérő rasszjegyeket viselők (*elsődleges csoport*) vagy a társadalom többségétől eltérő etnikumú személyek (*másodlagos csoport*), illetve külföldi állampolgárok (*harmadlagos csoport*) az alanyai, az eljárásra előírt szabályoktól eltérő magatartást tanúsítanak. Illetve, hogy ezek a szabálytalan cselekmények egymással hasonlóságot mutatnak, a szabálytalanságokban mintázatot lehet felfedezni.

Ahhoz, hogy vizsgálatom alapján általános érvényű kijelentéseket tehessek, az összes olyan eljárás anyagából kellene reprezentatív mintát vennem, amelyben a három csoportalkotó tényező közül bármelyik is előfordul. Mivel az eljárások irataiból az abban résztvevők állampolgárságán kívül a másik két csoportra vonatkozó adatot nem lehet kinyerni, hiszen ilyen információk kezelését törvény is csak az érintett írásos hozzájárulásával tenné lehetővé, a hatóságoknak pedig szintén nem szükséges az eljárásukhoz ilyen adatok kezelése, így reprezentatív mintáról szó sem lehet. Reprezentativitás híján szintén nem lenne sok értelme akár az elsődleges, akár a másodlagos csoportot érintő eseteknek a többségi társadalom tagjai ellen indult eljárásokkal való összevetésének, mert az összevetésből csak hamis eredményeket kaphatnánk.

Amire mégis vállalkozhatom az, hogy a fellelhető esettanulmányok alapján, az azokban megjelenő motívumokat elemzem és anélkül, hogy általános érvényű kije-

lentéseket tennék, a vizsgált ügyekben felbukkanó hasonló mozzanatok alapján kvalitatív elemzést adok, amely hasznos támpontokat adhat egy későbbi, statisztikailag megalapozott, szélesebb körű kutatás kiértékeléséhez.

Magyarországi jogvédő szervezetek számtalan esettanulmányt hoztak nyilvánosságra az utóbbi tizenöt évben. A jogvédő szervezetek közül azoknak az eseteiből válogattam, amelyek ügyeiben a három csoport valamelyikének tagjai megjelentek.

Az egyik forrás a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI) által évente megjelentetett Fehér Füzet. A Fehér Füzetekben a hatósági tevékenységek széles körét felölelő esettanulmányok jelennek meg, az eseteknek közös jellemzője, hogy valamely nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozó személyt törvényt sértő módon sérelem, joghátrány ér. A sértettek túlnyomó többsége a NEKI által feldolgozott, illetve képviselt esetekben a roma etnikumhoz tartozik.

Szintén évente jelenik meg a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának (ombudsman) a beszámolója. Az ombudsmani beszámolókból is kerültek esetek a tanulmányom forrásai közé.

A Magyar Helsinki Bizottság (MHB) által vizsgált ügyek az előző két szervezetnél vegyesebb anyagot jelentenek, mivel itt az MHB által megjelentetett kiadványokból, a szervezet munkatársainak beszámolóiból egyaránt felhasználok eseteket.

A harmadik forrást a Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) eseteinek elemzése képezi; a TASZ olyan alapvető emberi jogi jogsértések ellen lépett fel az elmúlt évtizedben, mint a szólásszabadság vagy a gyülekezési jog.

A hatóságok szempontjai

Akkor működik hatékonyan egy hatóság, ha csak azokkal az esetekkel kell foglalkoznia, amelyek feladatkörébe tartoznak. Az adott feladatkör beható ismerete, a meghatározott feladatokban gyakorlattal rendelkező személyzet, a specializált technikai eszközök mind arra szolgálnak, hogy a rábízott tevékenységet végezze a hatóság. Nem nehéz belátni, hogy egy idegenrendészeti tisztviselő nem alkalmas arra, hogy állategészségügyi szabályok betartását ellenőrizze és fordítva. Tehát az egyik szempont az, hogy *a hatóság a megfelelő körből merítse az ügyfeleit* (a menekültügyben dolgozó személyzet legyen a nemzetközi határok közelében, a tisztiorvosi szolgálat ellenőrei pedig, célszerű, ha például közkonyhákat, kórházakat ellenőriznek). A megfelelő körből való merítés azonban nem elégséges ahhoz, hogy elmondhassuk, jól végzi a hatóság a munkáját. A hatóságok akkor teljesítenek legjobban, ha eljárásaik során kiderül, hogy nem hiába kezdték meg az eljárást, mert valóban jogsértésre bukkantak. A rendőrség esetében a hatékonyságot számos mérőszámmal lehet mérni: hány eljárás jut el a vádemelésig, hány eljárás végén szüle-

tik jogerős elmarasztaló ítélet. Rendészeti cselekményeknél az előbb felvázoltaknál annyiban bonyolultabb a megfelelő választás, hogy rövid idő alatt kell szakszerűen és jogszerűen dönteni. A rendészeti tevékenység elsősegély jellege nem enged hosszas mérlegelést és nem is alkalmas nagy mennyiségű információ gyors feldolgozására. A rendészet elsődleges feladata a közrend vagy más közös érték megóvása vagy helyreállítása és halasztást nem tűrő módon közbe is avatkozik.

A rendészeti beavatkozások nehézségét tehát a döntésre fordítható idő rövidegsége és az információk hiánya vagy éppen túlzott bősége jelenti. Az érdemi információkat a teljesen felesleges információk áradatából kell kiszűrni. Előre azonban nem lehet tudni, hogy mely információ érdemi és melyik felesleges, így egyszerre nehezíti a döntést a bőség és a hiány.

Csoportképződés

Vannak esetek, amelyekben egyenlő súlyú csoportok alkotnak kategóriákat, például a labdarúgó csapatok mindig tizenegy játékosal lépnek pályára, és minden csapat viselkedéséhez ugyanúgy előzetes ítéleteket kapcsolhatunk, mint a társadalom bármely más csoportjához. Sokkal gyakrabban azonban eltérő súlyú csoportokkal van dolgunk. Egyes csoportok számos taggal rendelkeznek, más csoportok pedig alig néhányal, de mégis jól megkülönböztethetők egymástól és mindehhez valamilyen ítéletet kapcsolunk. Azokat a csoportokat, amelyeket nagyobbak vagy valamilyen szempont alapján a többenél fontosabbnak észlelünk, könnyen megtehetjük *privilegizált* csoportnak. Megítélésem szerint, már az egy igen komoly privilégium, ha a többséget, az átlagot tekintjük normálisnak. A normális ebben az esetben azt jelenti, hogy a többség, az átlag tulajdonságai, viselkedése alkotja a normát, az a követendő.

Négy szempontot találtam, amely alapján az átlagtól, a többségtől el lehet térni. Abban az esetben, ha valaki bármelyik szempont alapján különbözik az átlagostól, már elegendő lehet ahhoz, hogy kitűnjön a tömegeből, feltűnjön a hatóságoknak. A hatóságnak pedig minden, az átlagostól eltérő tulajdonságra, viselkedésre figyelnie kell, mivel ez a megoldás engedi meg számára azt, hogy eltekintsen attól, hogy a lakosság minden tagját egyenként, a saját szempontjai szerint megvizsgálja.

Külsőleg hasonló jegyek

A többség *külsőben hasonló jegyeket* mutat, mivel minden társadalomban megtaláljuk a rasszjegyeknek egy olyan készletét, amely bármely más alcsoportnál több személynek lesz sajátja, így le lehet majd írni egy képzeletbeli átlagpolgárt, aki a többségi társadalom tagjainak vonásait testesíti meg. Aki szemmel láthatóan külsőben eltér ettől az átlagpolgártól, azt rögtön figyelemre érdemesnek fogják találni. Ter-

mésztesen létezik egy sáv, amelyen belül az átlagpolgártól való különbség még nem helyezi a többségi csoporton kívülre az egyént, de a sáv szélessége társadalmanként és a mérlegelést végző személytől függően változik.

A külvilág számára érzékelhető cselekvések

Két alcsoportra lehet bontani a külvilág számára érzékelhető cselekvései formákat: az egyiket az *eltérő kulturális szokásokhoz kötődő motívumok* jelentik, a másik pedig leginkább a *közterületeken való viselkedéssel* függ össze.

Különböző kultúrákban eltérő gesztusokkal, testtartással, nyelvvel, beszéddel, mozgásokkal fejezik ki magukat az emberek. Kultúrákon belül is számos alváltozat található ezekre a cselekvésekre, éppúgy, mint az öltözködési, eszközhasználati szokásokra. A többségi csoporthoz tartozó könnyen észreveszi ezeket a különbségeket és ez újabb szempont lehet a csoporttagság eldöntésekor.

Belső viselkedés

Nehezebb különbséget tenni azokban az esetekben, amikor valakinek a belső viselkedése tér el a többségétől. Belső viselkedésen olyan tudati elemeket értek, mint a *vélemények, attitűdök, előítéletek, meggyőződések*, bármi olyan tudattartalmat, amely csak külső megnyilatkozásokban jelenik meg. Ebben az esetben az eltérés csak akkor látható, ha nyíltan hirdeti ezeket valaki, vagy valamilyen nyílt konfrontációban derül ki, illetve akkor, ha ezt valamilyen stigma jelöli. Lehet az önstigmatizáció vagy mások által adott látható megbélyegzés. A többségi társadalom ezekben a tudati elemekben a legheterogénebb, így viszonylag kevés olyan elgondolást lehet találni, amellyel valóban olyan kisebbségbe szorulna, amelyről azt mondhatnánk, hogy a társadalomnak jóval kisebb csoportja ért vele egyet, mint a társadalomban elterjedt más nézetekkel.

Szabály szerinti megkülönböztetés

A negyedik szempont szintén egy rejtőzködő jellemzője a többségtől különböző személyeknek. A szabály által önállóan tett megkülönböztetést *két csoportra* tovább bonthatjuk: megkülönböztetés az állampolgárság, amelynek alapján a külföldi állampolgárt sok tekintetben *szabályon kívülnek* tekinthetjük. Az ilyen megkülönböztetés persze a gyakorlatban csak abból derül ki, hogy ki milyen útlevelel rendelkezik. A másik kategória a *szabályszegők* – ide tartoznak a büntetett előéletű személyek. A különbség egy ismeretlen számára csupán a bűnügyi nyilvántartásból derülhet ki, de nem tagadhatjuk, hogy a volt elítéltnak a további sorsát ez mégis nagyban befolyásolja. Akár a jog által önállóan létrehozott, akár az előző három

szempont alapján tételezett megkülönböztetésről van szó, mindenképpen alkalmas arra, hogy a hatóságok - amennyiben tudomásukra jut - másként járjanak el a többségtől ily módon különbözővel, ahhoz képest, mintha a különbség nem létezne.

A megkülönböztetés módja

A megkülönböztetés két lépésben megy végbe. Először magukat a csoportokat kell egymástól megkülönböztetni. Majd az egyes személyekhez hozzákapsoljuk a csoport-hovatartozásukat, így a valódi, személyes tulajdonságaiktól teljesen függetlenül, tisztán a csoport-hovatartozásuk alapján fogjuk a másik csoport tagjaitól különbözőnek tekinteni őket.

A csoportalkotásnak *két változatát* megkülönböztetem meg: az egyik tisztán a fizikai elhelyezkedés kapcsán kialakuló csoportok köre, a másik változat az egyes csoport-hoz tulajdonságokat, jellemzőket társít, sőt arra is lehetőséget nyújt, hogy akár nem létező csoportokhoz is jellemző tulajdonságokat kapcsoljunk.

Az alakzat mint csoport

Az előzőekben felvázolt négy kategória közül csak egy olyan van, ahol nem beszélhetünk stabil csoportokról, ez pedig a külvilág számára érzékelhető cselekvések csoportján belül az az eset, amikor pusztán fizikai közelségük miatt érzékelünk több személyt csoportnak.³ A fizikai közelség megjelenhet együttmozgásban, hasonló öltözék viselésében vagy egyszerűen abban, hogy az utcán emberek valóban csoportosulnak.

Ezek a csoportok nem felelnek meg azoknak a nagycsoportoknak, amelyek jellemzője, hogy „nagy létszámú csoportok képzik, amelyek tagságukat időben újratermelve, függetlenítik magukat az aktuális résztvevőktől.”⁴ Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert a többi kategória vizsgálatakor ez alapvető szempont lesz. Továbbá, a társadalmi kiscsoport fogalmával sem lehet ezeket a csoportokat minden esetben leírni: „elsődleges csoportokon olyan csoportokat értek, amelyeket intim, szemtől szembe való kapcsolatteremtés és együttműködés jellemez.”⁵ Azokban az esetekben, amikor egy baráti kör vagy egy gang az utcasarkon gyülekezik, beszélhetünk kiscsoportról, azonban, amikor egy felvonulásról van szó, amihez bárki csatlakozhat, de a résztvevők nem ismerik egymást, abban az esetben szintén csoportnak tekinthető a felvonulók menete, és mégsem alkotnak elsődleges csoportot.

Az alakzaton alapuló csoportok rövid életűek, hamar felbomlanak, de egy hatósági személy szempontjából éppen ez a tulajdonságuk számít. A tömeg, az utcakép megszokott elrendeződésétől, mozgásától eltérő forma mindenképpen felkelti a hatóság figyelmét. „A kommunista rendszerek »elhárító« típusú ellenőrzést gyakorol-

nak a politikai tiltakozások felett. Ez azt jelenti, hogy csupán a kijelölt helyeken és államilag szervezett módon lehet gyülekezni. A nonkonform célokra szervezett politikai rendezvények »ellenséges« avagy »ellenzéki« minősítést kapnak, amelyekkel szemben állami erőszak alkalmazásának van helye.”⁶ Természetesen egy jogállamban pusztán a csoportosulás még nem szankcionálható, de maga a jelenség a hatóságok által valamilyen formában kezelendő. Meg kell tudni a csoportosulás okát és azt, hogy szükség van-e hatósági intézkedésre, például egy balesetnél vagy éppen egy, a tömeg által elfogott tolvaj őrizetbe vételére.

Valódi csoport

Tajfel kísérletéből kiderül, hogy nagyon kevés kell ahhoz, hogy néhány emberből egy saját csoport és egy idegennek tartott csoport kialakuljon, azaz a csoporttagok csoportidentitásra tegyenek szert, egyszersmind magukat a többi csoporttól megkülönböztessék. „E kísérleteknek az volt a céljuk, hogy létrehozzák azokat a minimális feltételeket, amelyek között az egyén még megkülönbözteti a saját és az idegennek tartott csoportot. E minimális feltételek megteremtése érdekében arra törekedtünk, hogy a kísérleti helyzetekből minden olyan változót kiiktassunk, amely normális esetekben a saját csoport túlértékeléséhez vagy a másik csoport hátrányos megkülönböztetéséhez vezetne. A következő változók kiiktatásáról van szó: a szemtől szembeni találkozás, a csoportok érdekkonfliktusa, a csoportok közötti ellenségeskedés bármilyen előzetes tapasztalata, a csoporttagok reakciói és önző érdekei közötti bármilyen haszonelvű vagy egyéb eszközjellegű kapcsolat.”⁷ A kísérlet természetesen sikerrel járt, még ilyen minimális feltételek mellett is létrejöttek a csoportok.

Az előbb felsorolt csoportképző szempontok mindegyike működik a mindennapi gyakorlatban. Az így képződő csoportok mind stabilak, hiszen egyik esetben egy-egy etnikumhoz, kultúrához tartozó emberek létező közösségéről van szó. Ez esetben mind maguk, mind a csoporton kívüli személyek egyetértenek abban, hogy az illető melyik csoporthoz tartozik, így ellentmondásmentes az illető csoporttagsága.⁸

Más esetben ugyan nem kötelező, hogy a valós életben bármilyen szempont szerint is összetartozó személyekről legyen szó, elég annyi, hogy a többségi társadalom úgy ítéli meg, hogy ezek az emberek nem a saját csoportba (például magyarok), hanem egy idegennek tekintett csoportba tartoznak. Az idegen csoportot nem is szükséges elnevezni, nem is kell pontosan meghatározni, hogy ki tartozik bele, elég, ha a többségi csoport tagjai úgy ítélik meg, hogy „idegenek”, és ezzel kizárják őket a saját csoportjukból. Ebben az esetben „egyedüli, bár nem elhanyagolható nehézség forrása, ha a kategorizált személy nem fogadja el a rá vonatkozó ítéletet. Sokszor azonban a személy nincs abban a helyzetben, hogy tiltakozhasson, és ebben az esetben külső szemmel megítélt csoporttagsága egyedül attól függ, hogy beleillik-e

vagy sem az észlelő által mozgósított, számára eleve meglévő csoportbesorolások valamelyikébe. Arra számíthatunk, hogy a pusztán besorolás jóval rugalmasabb és jóval inkább függ a mindenkori társas helyzettől, mint az azonosuláson alapuló csoporttagság élménye. Súlyos árat kell azonban azért fizetni, ha a csoporttagság élménye elszakad az önbesorolástól és a mások által történő csoportbesorolástól.”⁹

A hatóságok alkalmazottai Magyarországon leggyakrabban a többségi csoportból kerülnek ki. Mint a többségi csoport tagjai igen nagy valószínűséggel felismerik, hogy ki tartozik a saját többségi csoporthoz (*in-group*) és ki tartozik az idegennek tartott csoporthoz (*out-group*). Így, amikor az állam által ráruházott hatalommal él, különösen fontossá válik, hogy a vele szemben alárendelt helyzetben lévő idegennek tekintett csoport tagjára vonatkozóan milyen tudattartalmakat idéz fel magában, és ennek következményeként hogyan viszonyul a más csoportbelihez.

A három csoport

A társadalomtudományi – legfőképp a szociológiai – irodalom leginkább az elsődleges és a másodlagos csoportoknak a többségi társadalomhoz való viszonyával foglalkozik, az állampolgárság mint csoportalkotó tényező vizsgálata inkább a jogtudományra marad. A többségi társadalomnak a vegyes csoportokkal kapcsolatos beállítódásairól például a roma kutatások könyvtárnyi irodalma alapján tájékozódhatunk, de ebbe a körbe tartoznak az idegenellenesség-vizsgálatok is. Ugyan alig akadnánk olyan személyre, aki magát idegenellenes jelzővel illetné, azonban az évről évre ismétlődő attitűdvizsgálatok tanúsága szerint a magyar lakosság többsége mégiscsak elutasítja az idegen csoportbeli személyeket. „A Tárki 1992-től kezdve vizsgálja az idegenellenesség mértékét. A felmérés során a kutatók azokat tekintik idegenellenesnek, akik egyáltalán nem engednék be menekülteket az országba, függetlenül attól, hogy honnan érkeznek, milyen etnikumhoz tartoznak, és miért hagyták el hazájukat.”¹⁰ Az évenkénti felmérést az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága budapesti irodájának a megbízásából végzik, és azt vizsgálják, hogy a magyar lakosság mennyire fogadja el a menekülteket. Ebben az esetben a magyar társadalomnak egy olyan vegyes csoporttal kapcsolatos beállítódásairól van szó, amelynek legtöbb tagja egyszerre mindhárom csoporthoz tartozik.

Az elsődleges és a másodlagos csoportok esetében a saját csoport - idegen csoport megkülönböztetést a társadalom bármely tagja könnyen meg tudja tenni. A rasszjegyek az egyes ember személyétől és személyiségétől gyakorlatilag elválaszthatatlanok, de az etnikai hovatartozás egy kívülálló számára nem mindig felismerhető. Ahhoz, hogy valakinek az etnikai hovatartozását megtudjuk anélkül, hogy arra rasszjegyek is utalnának, szükséges, hogy az valamilyen módon nyilvánvalóvá váljék.

Európában ma már igen ritka, hogy az emberek öltözékéből az etnikumra következtetni lehessen, a beszélt nyelv inkább ad alapot arra, hogy az etnikai hovatartozásáról tudomást szerezzünk, de korántsem feleltethető meg egy nyelv egy csoportnak. Azoknak az embereknek, akik arra vágnak, hogy pontosan meg tudják különböztetni a saját csoportjukat a többi csoporttól, nem kis bonyodalmat okoz, hogy ezt mi módon tegyék meg. Európa történetében és a magyar történelemben számtalanszor fordult elő, hogy ezt a kérdést a társadalom úgy oldotta meg, hogy megjelölte a külsőjük alapján megkülönböztethetetlen, de a többségtől különböző etnikumhoz tartozó személyeket. „A hatóságok arra kötelezték a zsidókat és az eretnekeket, hogy speciális sapkát viseljenek (a zsidók, példának okáért lapos, kör alakú sapkát hordtak, hogy a városban jártukban mindenki beazonosíthassa őket) és hogy némán viseljék a megaláztatásokat (miközben a piactereken vagy a nyilvános kivégzéseken vonultatták fel őket, vagy éppen az egyházi szónoklatok vagy gúnybeszédék hallgatására kényszerítették őket) – mindezzel a sértegetés és a molesztálás könnyű célpontjaivá téve őket.[...] a zsidó gettó (vagy a kolostorok és a lepratelepek) létrehozása sokkal kevésbé arra szolgált, hogy izolálja a stigmatizáltakat a nem stigma- tizálttól, hanem inkább arra, hogy a különbözőségeket még láthatóbbá tegye, és formalizálja a két világ közötti kapcsolatot”¹¹ Mivel ezek a megkülönböztetések egy jogállamban megengedhetetlenek, mára a látható jegyek és egy színes hiedelemrendszer maradt az arra igényt tartóknak az etnikai megkülönböztetéshez való segítségül.

Az etnikai alapú megkülönböztetés az egyes etnikumhoz tartozó személy öndefiníciójától az egyik irányban teljesen függetlenül működik. Azaz, ha valaki magát meg akarja másoktól különböztetni, és ezért az etnikumának megfelelő olyan szokásokat követ, amelyek mások által láthatóak és felismerhetők, akkor a legtöbb esetben elérheti, hogy az általa választott csoporthoz tartozónak tekintsék. Azonban, ha valaki nem kívánja magát a többségi csoporttól láthatóan megkülönböztetni (itt nem térnek ki az integráció és az asszimiláció nehézségeire), attól még nem lehet biztos abban, hogy más sem kívánja ezt megtenni. Itt válik igazán fontossá a társadalmi hiedelemrendszer, amelynek elemeiből a másokat megkülönböztetni kívánó ízlése szerint válogathat.

Vannak olyan területek, amelyeken egyenlő súlyú csoportok szerepelnek. Egyikről sem lehet elmondani, hogy erősebb lenne a másiknál, illetve ha adott pillanatban valamilyen szempont szerint erősebb is, ez csak időlegesen van így. Ezekben az esetekben viszonylag tisztán működhet a saját csoport-idegen csoport megkülönböztetés, vagy legalábbis az elkerülhető, hogy az egyik csoport az erőfölényét oly módon tudja kihasználni, hogy teljesen tőle függjön a többi csoport tagságának, illetve (vélt) jellemzőinek a meghatározása. Minden egyes csoport ugyanolyan erővel rendelkezik abban a tekintetben, hogy meghatározza, kik számítanak saját csoportjába tartozóknak, és kiknek az eltérő csoporthoz való tartozását kérdőjelezzék meg vagy éppen sorolja be a

másik csoportba. Ugyanolyan erősek abban a tekintetben is, hogy a többi csoporttal elfogadtassák azt, hogy a saját csoportjuk valamilyen tulajdonsággal rendelkezik vagy nem rendelkezik, illetve abban a tekintetben is, hogy egy címkét egy másik csoportra ráragasszanak vagy egy csoport magáénak vallott jellemzőjét elhíttelenítsék. Leggyakrabban azonban nem jellemző a közös szociális térben megjelenő csoportokra, hogy az erőviszonyaik ilyen kiegyenlítettnek lennének. Az egyenlőtlenség pedig sokféleképpen megmutatkozhat, erről lesz szó a következő fejezetben.

A *harmadlagos csoport* szerinti megkülönböztetés a társadalomban nem jelenik meg olyan hangsúlyosan és közvetlenül, mint az elsődleges és a másodlagos esetében. Ebben az esetben maga a jogalkotó tesz megkülönböztetést a jogalanyok (állampolgárok) között. A jogszabályok egy része vagy nem vonatkozik vagy eltérésekkel vonatkozik külföldi állampolgárokra. A megkülönböztetés alapja az állam által az egyes személyekhez rendelt jellemző: ez a magyar állampolgárság megléte, illetve hiánya lehet. Léteznek a jog által szabályozott és nem szabályozott, de a társadalom által mégiscsak észrevehető fizikai jellemzőkbeli különbségek. A jog megkülönböztetéseket tesz életkor, nem, szellemi vagy fizikai fogyaték, egészségi állapot szerint, de nem tesz különbséget rasszjegyek, öltözködés, látható betegségek alapján, míg a társadalom jelentős része ezeket fontos jellemzőknek tekinti. A jog nem különböztet meg embereket hétköznapi vagy kulturális szokásaik, cselekvéseik alapján, ezzel szemben a társadalom ezeket a szempontokat a korábbiakban említett módon mégis érzékeli. A harmadlagos csoportokat a többségi társadalom szinte kizárólag az állam közvetítésével különbözteti meg. Ha valaki a többségi társadalom tagja és új állampolgárságot vesz fel, az a többség által csak abban az esetben válik láthatóvá, ha az állam a más állampolgársághoz más jogkövetkezményeket fűz és a jogkövetkezmények fogják csak elárulni a más állampolgárságú személyt. Külföldi állampolgárra például nem vonatkozik a hadkötelezettség, más módon fizet adót, vagy a határon útlevelel ellenőrzéskor vele másképp járnak el és a sort még lehetne folytatni.

Jogvédő szervezetek Magyarországon

Párhuzamosan a jogállam kialakulásával, a rendszerváltás óta eltelt másfél évtizedben számos jogvédő szervezet jött létre Magyarországon. A jogállam működését, megvalósulását jól tükrözi a civil társadalom fejlődése, illetve egyes területeken a fejletlensége. Mégis, ha képet akarunk alkotni arról, hogy milyen demokratikus gyakorlatok honosodtak meg az országban, és melyek azok a jogállamisággal összeegyeztethetetlen jelenségek, amelyek látszólag kiirthatatlanul tartják magukat

az állam különböző szféráiban, akkor a jogvédő szervezetek gyakorlatát feltétlenül meg kell vizsgálnunk.

A társadalom lassan kitermelt egy jogvédő szervezet hálózatot, amely lehetővé teszi, hogy az állami jogsértések teljes spektrumán jelen legyenek olyan csoportok, amelyek figyelnek az állam tevékenységére, nyilvánosságra hozzák a törvénytelenégeket, fellépnek ellene és képviselik a sértett feleket. Az államnak az emberi és az állampolgári jogok három generációja tekintetében vannak cselekvési, illetve tartózkodási kötelezettségei. Az első generációs jogok (politikai szabadságjogok, tulajdoni jogok) tekintetében az államot elsősorban tartózkodási kötelezettség terheli. A második generációs jogok (szociális, kulturális jogok, munkafeltételek biztosítása) az állam aktív beavatkozását igénylik. A harmadik generációs jogok (egészséges környezethez való jog, békéhez való jog) pedig már az államok beavatkozásán túl csak az államok nemzetközi összefogásával valósíthatók meg. Az állami tevékenységek differenciálódása a jogvédő szervezetek sokféleségét eredményezte. Nyilvánvaló, hogy nem követhet azonos stratégiát, nem lehet azonos felépítése egy olyan szervezetnek, amely politikai szabadságjogok érvényesülését és az állam passzivitását követeli, egy egyesülettel, amely valamely szociális jog tekintetében az állam fellépését várja el, vagy éppen az adott esetben az állam magára a szervezetre ruhazza némely feladatának a megvalósítását és ahhoz forrást is biztosít.

Természetesnek vehető, hogy egy jogállamban lényegesen több olyan szervezet működik, amely második és harmadik generációs jogokat véd, míg az alapvető emberi és politikai jogok védelmével kevesebben foglalkoznak. Hiszen egyrészt a jogállami intézményrendszer, a hatalmi ágak megosztása és a nyilvánosság ellenőrzése fenntartja a jogbiztonságnak azt a szintjét, hogy az állam továbbra is jogállamnak nevezhesse magát és az önszabályozás, illetve a jogi garanciák állami érvényesítése valamelyest tehermentesíti a civil társadalmat a részletekbe menő, állandó ellenőrzés és a jogérvényesítés feladatai alól. Ezzel szemben a jóléti állam feladatainak, a jóléti szolgáltatások határainak megvonása nem érinti az államnak azt a magját, melynek felpuhulása kizárhatja az államot a „civilizált” országok sorából, a szociális igényeknek a kielégítése vagy semmibevétele ritkán jut el olyan fokra, hogy az a rendszer demokratikus legitimitását veszélyeztetné. Így az állammal való állandó alkudozás abban a kérdésben, hogy mi tartozik az állam kötelességei közé és milyen jogok illetik meg a polgárait, sokkal több erőforrás közvetlen befektetését igénylik a polgároktól, mint azoknak a jogoknak az érvényesítése, amelyek nem képezik alku tárgyát (például emberi jogok) és maga az állam is ügyel azok érvényesülésére, következőképpen a saját működésére.

Jelen szakdolgozat az *első generációs jogokat védő* magyarországi szervezetek gyakorlata alapján kívánja az állami tevékenységek egy szűk, de annál érdekesebb csoportját vizsgálni. Az emberi jogok területén működő szervezetek gyakorlatilag felosztották egymás közt a jelentősebb emberi jogi kérdéseket, mindegyik egy-egy

problémakörre specializálódott, minimális átfedés található tevékenységi területeik között. E jogvédő szervezetek tevékenységi körébe olyan feladatok tartoznak, mint például romákat érő jogsérelmek, menedékkérőkkel, menekültekkel és külföldi állampolgárokkal szembeni jogsértések, embereket nemi identitásuk miatt ért diszkrimináció, pszichiátriai betegeket ért törvénysértő bánásmód miatti, egyedi ügyek, illetve a nyilvánosság előtti fellépés a sértettek oldalán, gyakran az állammal, esetenként magánszemélyekkel szemben.

A jogvédő szervezetek tevékenységi körüktől függően más és más fázisában lép(het)nek be abba a folyamatba, amelyet a hatóság a „gyanús” személy kiválasztásával indít és egy jogsértéssel végződik. Jogvédő szervezetek egyaránt foglalkoznak jogpolitikai és szakpolitikai kérdésekkel, így kívánják a törvényhozó és a végrehajtó hatalom döntéseit befolyásolni, annak érdekében, hogy a saját szervezetük által képviselt értékeket érvényre juttathassák. Számos szervezet tisztán jogvédelemmel foglalkozik és jogpolitikai kérdések nem tartoznak a profiljukba. A jogvédelem is több szinten lehetséges, egyes szervezetek megelőző, illetve felvilágosító kampányokat folytatnak, más szervezetek valamilyen jogvitában képviselik ügyfeleiket, megint más profil az, amikor egy hatósági eljárás akár jogszerű (például a fogva tartottak körülményeit monitorozó szervezetek), akár jogellenes (például hatósági bántalmazások elleni szervezetek) következményeinek kezelésében vesznek részt a jogvédők.

Joggal tehetnénk fel a kérdést, hogy pontosan miért is kell a hatóság és az ügyfél viszonyának leírásába bevonni a jogvédőket, hogyan válnak a jogvédők e történet harmadik szereplőjévé, ha pusztán a konkrét jogsértésekre koncentrálnunk? Természetesen hasznosabb lenne az egyes konfliktusok résztvevőit személyesen megkérdezni és a közvetlenül érintettekkel készített interjúk alapján feltárni a hatósági eljárás színjátékának drámai csúcspontját, sajnos azonban erre nem volt módom. Amire viszont lehetőségem van, az, hogy a jogvédő szervezetek által leírt, nyilvánosságra hozott eseteket elemezzem és a hatósági eljárásoknak egy, a kvantitatív kutatások által nem érintett rétegével foglalkozzam. Az esetek elemzésekor azonban semmiképpen nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy az eseteket kivétel nélkül egy-egy jogvédő narratívából ismerhetjük meg. Ahhoz pedig, hogy az esettanulmányokban leírtakat megfelelően értelmezni tudjuk, ismernünk kell a jogvédők céljait, stratégiáit.

A jogvédő narratíva általában

Alapvető kérdés a jogvédők és a hatóságok konfliktusaiban, hogy melyik fél tudja az adott történet tekintetében a saját narratíváját elfogadtatni. A jogvédők majdnem mindig helyzeti előnnyel indulnak, hiszen a jogsértéseket a hatóságok maguktól igen ritkán hozzák nyilvánosságra. Az esetek többségében a jogvédő narratíva kerül

be először a köztudatba. Így a jogvédők rendelkeznek az elsőbbség előnyével, ami azt jelenti, ha hihetünk Lundnak, aki egy erre vonatkozó kísérlete kapcsán azt írja, hogy „5 személy közül 4-nél az első érvelés tökéletesen meghatározta a végső álláspontot, s ez igazolja azt az elgondolásunkat, hogy a meggyőzésben az elsőbbség törvénye működik.”¹²

Lássunk egy példát két narratíva összecsapására: a jogvédők narratívájának meggyőző ereje a rendőrség szerint nemcsak a közvélemény meggyőzésénél érvényesül. A rendőrök úgy vélik, nem elég, hogy a közvélemény nem a rendőröknek (hatóságnak) ad igazat, hanem a bíróságok is ezt a gyakorlatot követik. „A megkérdezettek ugyancsak nagy arányban (53%) egyetértettek azzal, hogy a *rendőröket a bíróságok szavahihetetlennek minősítik*.”¹³ A kutatásból továbbá az is kiderült, hogy a rendőrök hogyan látják a romákkal való konfliktusaikat. „A cigányok javára elfogult joggyakorlat létét feltételezi a rendőrök 39%-a, míg ezt a feltételezést elutasítja 26% (kiter az állásfoglalás elől 35%).”¹⁴

A jogvédő oldal nem túl meglepő módon ennek pontosan az ellentétét állítja, mely véleményét statisztikákkal is alátámasztva adja elő. Eszerint a joggyakorlat épphogy a rendőrök javára elfogult – a konfliktusok etnikai motívumaira most ki nem térve –, így fogalmaz:

„A különböző jogvédő szervezetek régóta bírálatként fogalmazzák meg, hogy a témánk szempontjából releváns - hivatali bűncselekmények (bántalmazás hivatalos eljárásban, kénszervallatás és jogellenes fogva tartás) esetében a feljelentések számához képest meglehetősen alacsony a vádemelések száma, ami azt jelzi, hogy az illetékes szervek (ügyészségi nyomozóhivatal, bíróság) nem lépnek fel kellő eréllyel az ilyen jellegű túlkapások ellen.”¹⁵

A narratívák bemutatását arra korlátozom, hogy az esetek közös vonásait felfedem a bennük található szimbólumok mentén. Két téma szerint gyűjtöttem eseteket, az egyik téma a **személyazonosság megállapítása – előállítás - kihallgatás – kénszervallatás** eseménysor bármely fázisához tartozó ügyek. Minden olyan eset bekerülhetett a vizsgálatba, amelyben a három csoport valamelyikéhez tartozó személlyel szemben intézkedtek vagy eljárás alá vonták. A hatósági cselekmények sorozata ezekben az esetekben valamilyen állami kontrollmechanizmus működésé-ként fogható fel. A kontrollmechanizmusok működésének a megítélését a jogvédő szervezetekre hagyom, azonban az egyes témákhoz kapcsolódóan konkurens narratívákat is bemutatok.

Jogvédő narratíva bemutatása a jogesetek szimbolikáján keresztül

A jogvédő narratíva leggyakrabban a dráma műnemét választja története mögöttes formájául, az általam vizsgált esettanulmányok pedig leginkább a tragédia műfajába tartoznak. A jogesetekben megjelenő jogvédő narratívák egyenkénti és részletes elemzése meghaladná dolgozatom kereteit, de ahhoz, hogy az elméleti fejtegetéseken túl, az esetek leírásaiból mégis kiszűrhesünk valamit, ami kvantitatív kutatások szintjén csak ritkán jelenik meg, a szövegeket egy közös jellemzőjüknel ragadom meg. Minden szövegrészletnek van egy szimbolikus rétege és ezek a szimbólumok könnyen csoportosíthatók. A személyazonosság megállapításától a kényszervallatásig tartó folyamatban megjelenő szimbolikus cselekvések közül számos visszatér a különböző esetleírásokban.

Fontos előrebocsátanom, hogy az általam leírt értelmezés csak egy a végtelen számú lehetséges közül. Az én értelmezésemén kívül mások egészen más jelentést adhatnak a szövegeknek, másként magyarázhatják őket, és ez különösen érvényes a szimbólumok vizsgálatára. „A szimbólumról azonban eleve tudni lehet, hogy többjelentésű, hogy magyarázata természeténél fogva annyi van, ahány oldalról megközelítjük, így szubjektív és »objektív« olvasata nem válik külön: *minden* szubjektív olvasata bizonyos objektív érvénnyel fog bírni. Ugyanakkor a szimbólum lényege épp e többjelentésűség – lévén a szimbólumfejtés mindig szegényessé, egyoldalúvá válik (s ilyenkor és éppen ettől önkényesnek is hathat), amikor *egyetlen vagy a szükségesnél kevesebb eleme* alapján próbálják értelmezni.”¹⁶

„Gázspray”

Két ügy kapcsán számolnak be a jogvédők arról, hogy rendőrségi kommandósok valakit bántalmaztak és gázspray-vel lefújtak. Az első esetben egy cigánytelepre szálltak ki és egy közelben történt bűncselekmény elkövetőit keresték, a másik esetben egy lopáson tetten ért személyt kívántak előállítani. Még egy esetben pedig a rendőrségi fogdán alkalmaztak egy fogva tartott ellen gázsprayt.

*„A malacot és a kutyát lefújták, és elég az hozzá, hogy a Zs. megkérdezi azt tőle, hogy nem mindegy az, hogy ha apám csinál valamit, akkor engemet, meg anyámat ütnek. Erre a nyomozónő azt mondta, hogy »köszönjék meg az apjuknak«.”*¹⁷

„– Levették itt a csuklyájukat?

– Nem, előttünk nem vették le. Kettő le sem vette, a harmadik ott kint állt az udvarban, és ott röhögve mondta – hallottam –, hogy „beugrott a szalmába, a disznó meg

ráröfögött, és ő meg lefújta a disznót”. WC-re nem mertünk kimenni. Én a tévében nem láttam még ilyen borzalmas dolgokat.”¹⁸

„Életembe ilyen félelemben nem voltunk... És a négy gyerek, képzelje el, hogy világitott a gyerekekre a lámpával... Akkor kinyitotta a szekrényajtót, az összes ruhám repült ki a szekrényből... A férjemnek hasmenése volt, elment vécére, valahogy ki tudott menni... Három kommandós jött be, ők lesprayezték a férjemet, hátbarúgták, és a kályha épp a bejárati ajtóval szemben van, a kályhaajtóba tudta beütni a fejét, ahogy megszedült, nem tudott magáról. [...]

– Valamilyen más kárt csináltak?

– Hát azon kívül nem, hogy a férjemet avval a sokkolóval lesprayezték, azonkívül más nem. De merem állítani, hogy ha én is ottan velük kiabálok, hogy tessék ott a pénz a hűtőn, ne bántsák a férjemet. Mert nem mutatkoztak be, mert hogyha bemutatkoztak volna, akkor van annyi eszem, meglett asszony vagyok, hogy nem mondom azt nekik, hogy vigyék el pénzt, meg ne bántsák a férjemet. Hát nem vécézhet be egy szoba-konyhás lakásba, hát ha hasmenése van, ki kell mennie. Kinéztem a férjem után, akkor még azt mondta, a 14 hónapos kislányom (az ölemben volt), hogy »menjél be, mert szétloccsantom az agyadat«.”¹⁹

„Késő éjjel Z. Zoltán testvérei az egyik rendőr lakásán érdeklődtek testvérük felől, azonban csak a rendőr felesége volt otthon, akivel összeszólalkoztak. Ezt követően nem sokkal az intézkedést főgatanosító két rendőr behatolt Z.-né lakására, ahol az ott tartózkodókat bántalmazták és gázspray-vel lefújták. Később Z.-né másik fiát is igen súlyosan bántalmazták.

[...]

Z. Gizella anyja védelmére kelt, mire a rendőr kollégája először egy pisztolyt szorított a fejéhez, majd – miután Z. Sándornét, Gizellát, illetve vélhetően a kisebb gyermekeket is gázspray-vel lefújták – a földre rántotta, több ízben belerúgott és bántalmazását csak társa felszólítására hagyta abba. Az így keletkezett sérülések gyógytartama valószínűleg (mivel láttelel nem készült) 8 napon belüli volt, azonban a bántalmazás jellege alapján a súlyosabb sérülések elmaradása csak a véletlennek voltak köszönhető. A rendőrök ezután elhagyták a házat és a család másik két tagjának felkutatására indultak.

[...]

Időközben – kb. éjfél körül – Z. Sándor, Z.-né fia is hazaért a család által már otthagytott házba, és rövidesen a két rendőr is visszatért ide. A férfit a rendőrök szidalmazták, gázspray-vel lefújták, majd ököllel legalább kétszer megütötték. A bántalmazás következtében Z. Sándor 8 napon túl gyógyuló sérüléseket szenvedett, és sérüléseire nézve – szerencsére – orvosi láttelel is készült.”²⁰

„a XVIII. kerületi kapitányságon egy alkalommal, amikor egyedül volt a zárkában, a felügyelők gá-sprayt fújtak be.”²¹

A gáz-spray alkalmazása kicsiben hasonlít a harcigázok alkalmazására. Egyrészt kisebb dózisiról van szó, másrészt aki ellen használják, az nem hal bele a gáz hatásaiba, viszont teljesen magatehetetlenné válik. Az idézett esetekben is ez történik, majd az elkábított, földön fekvő, védekezésképtelen embereket még a földön fekvve is rugdalják, ütlegelik. Ezt erősíti a rendőrök szóhasználata is „elkezdett ordítani velem, hogy ne magyarul beszélj, mert pofán ver. [...] és akkor elkezdte mondani, hogy ne pofázz nekem, majd ő megnézi.”²² Lehet, hogy a köznapi beszédben megszokottá vált, hogy emberekre vonatkoztatjuk a „pofát”, de egy hatósági személy hivatalos szóhasználatába semmiképpen sem fér bele. Az elemzett esetben a rendőröknek ebből a szóhasználatából arra tudok következtetni, hogy olyan erős az a beállítódás, hogy akivel beszél az nem ember, hogy még a törvényes kötelezettségeit és a szolgálati szabályzatot is felülírta bennük.

„Embervadászat”

Az eseteírásnak a NEKI az *Embervadászat* címet adta²³, ezzel előre is bocsátva, hogy milyen ügyel van dolgunk. A cím sajnos találó, arra az időszakra emlékeztet a történet, amikor a szökött rabszolgákat vagy a szökött fegyenceket fegyverrel vadászták le. Az eset leírásában konkrétan nem szerepel, de - mivel a NEKI ügyfélköre szinte kizárólag roma sértettekkel áll - ebben az esetben is valószínűsíthető, hogy romákat ért támadást írtak le.

„Az erdészek és a rendőr a fát gyűjtő embereket a Tisza jegére üzték és a partról körbekerítették őket. Ezután több személyt - kézzel és különböző tárgyakkal megütve - jogellenesen bántalmaztak, majd üldözni kezdték őket, és a sörétes puskákkal először figyelmeztető-, majd személyre célzott több lövést adtak le, melynek következtében két személy orvosi ellátásra (műtétre) szoruló sérüléseket szenvedett.”²⁴

Megint azzal az esettel találkozhatunk, hogy fegyveresek (jelen esetben öt erdész és egy egyenruhás rendőr) egyes személyeket nem tekint embernek. A jégre terelés, a körbekerítés, a fegyverek és a fegyvertelenség egy ősi rituálé elemeinek is megfeleltethetők. A bátor vadászok, férfiak becsérlésük a vadat, majd elejtik őket. Szintén a férfiak tevékenysége volt az ősközösségekben a terület védelme, esetünkben az erdészeti Rt. munkatársai a területet ellenőrizve lettek figyelmesek a gallyakat gyűjtő emberekre (szám szerint tízre) és így kezdődött meg a hajsza. Ha ezt a helyzetet vesszük kiindulópontnak és eltérünk a jogvédők által javasolt embervadászat keret-

től, akkor az ellenséges csoport visszaveréséről, vagy akár megsemmisítéséről van szó. Az eset ebben felállásban úgy értelmezhető, hogy a csoport fegyveres férfiai megvédték a területet és a jégre terelték az ellenséget. Cselekedetük hősiessé volt, hiszen a betolakodók kétszer annyian voltak, mint ők, az erdészek és a rendőr tapasztalataikkal, bátorságukkal, technikai fejlettségük kihasználásával mégis győzedelmeskedtek.

„Tisztaság és beszennyezés”

Talán a középkori Európa hagyományain alapul a mindenkori megbélyegzésnek azon eredménye, amely a kirekesztettek elválaszthatatlan jellemzőjükként ragasztja rá a tisztátalanság vádját. Elég, ha végiggondoljuk, a leggyakrabban hallott rasszista kijelentéseket, széles gyűjteményét találjuk bennük a mocsokra, koszra, szennyre utaló kifejezéseknek.

Úgy tűnik, a hiedelmek több száz év leforgása alatt sem változtak lényegesen, legfeljebb az aktuálisan kirekesztett csoportokra ragasztanak más és más bélyeget, az európai kultúra gyűjteményéből. A rituális gyilkosság és a szentségtelenség vádja a tisztaeszlári per óta nem nagyon jelentkezett Magyarországon, de a vérfertőzés vádja és a kirekesztettek dehumanizálása továbbra is tartja magát a stigmatizációs eszköztárban. Igen hasonló jelenségre hívják fel a figyelmünket a kutatók, amikor a következőket írják: „A rendőrök romaképzetének dehumanizációs nézete viszonylag szűk mértékű, legalábbis erre enged következtetni, hogy a megkérdezetteknek csak 26 százaléka értett egyet azzal az állítással, hogy *a cigányok nem értik az emberit szót*. Az állítással kapcsolatosan 39 százalék nem foglalt állást, és 35 százalék elutasította az állítás tartalmát.”²⁵ Sajnálatos módon korántsem ilyen szűk mértékben jelentkezik az, hogy „a rendőrök 65 százaléka szerint a cigányokra jellemző a *dögévés*, és hasonlóan magas arányban vélik úgy (64%), hogy jellemző rájuk a *vérfertőzés*.”²⁶

A MHB munkatársai számoltak be a következő esetről: „A látogatás idején három fekete férfi volt a fogdán, mindegyikük szenegáli. Ők is és a többi fogva tartott is egyöntetűen azt mondta, hogy a feketékkel még inkább lekezelően bánnak az örök, folyton azt mondogatják nekik, hogy menjenek haza, hogy ők »nem is emberek, hanem állatok, nincs joguk élni«”.²⁷ - itt szintén a dehumanizálás egy példájával találkozunk, jelen esetben az érintettek az elsődleges és egyben a másodlagos csoportnak is tagjai.

A közegészségügyre hivatkozással történő hatósági eljárások igen szegényletes gyakorlata folyt évtizedeken keresztül a cigánytelepeken végrehajtott kényszermosdatásokkal, amelyekben a kirekesztett roma lakossággal szembeni előítéletek a *tisztaság – szenny* dimenziójában félreérthetetlenül megjelentek.²⁸

A következő esetekben már a rendszerváltás utáni hatóságok gyakorlatában megjelenő évszázados gyökerű sztereotípiákat mutatom be a fertő és tisztaság, fertőzés és tisztulás fogalmakhoz kapcsolódóan.

HIV/AIDS

Korszakunk legnagyobb nyilvánosságot kapott és legaggasztóbb fertőző betegsége a HIV/AIDS tünetcsoport. Ha valamilyen témában elvárja közvélemény, hogy az állam a nyilvánosság előtt megfogalmazza álláspontját egy betegség leküzdésével kapcsolatban, akkor az AIDS mindenképpen egy ilyen ügy. A betegséggel szembeni fellépés hatékonysága vitatott, „a jogalkotó még mindig nem tudott szakítani a számtalan szempontból elavult, a HIV/AIDS-re teljességgel alkalmatlan úgynevezett hagyományos járványügyi modellel. A magyar jogszabályok szerint ugyanis a HIV-fertőzés, illetve AIDS-betegség az összes többi járványos betegséggel egy tekintet alá esik, ami igen aggályos, lévén, hogy a HIV - szemben jó néhány más fertőzéssel - köznapi érintkezés útján nem terjed, kapcsolódnak viszont hozzá olyan társadalmi stigmák, amelyek következtében kívánatos lenne a HIV megfékezéséhez szükséges lépések és a HIV-pozitívok védelmének szabályairól külön törvényt alkotni.”²⁹ Végül 2003-ban született meg egy dokumentum, amelyből kiderül, hogy az állam hogyan is kívánja kezelni a HIV/AIDS problémát.

„A fertőzött nők többsége külföldi, vagy külföldi szexuális partnertől, gyakran prostitúció révén fertőződött.

[...]

A hazánkban regisztrált HIV-pozitív személyek jelentős hányada nem magyar állampolgár. 2002 végéig 65 országból származó 286 HIV-pozitív személy került a nyilvántartásba, ami a regisztrált HIV-pozitívok 27%-a. A külföldiek aránya az utóbbi öt évben rendkívüli mértékben megemelkedett, az egyes években jelentett HIV-pozitívok 40-50%-a külföldi volt. A hazai helyzet megítélésénél éppen ezért figyelembe kell venni, hogy a külföldi HIV-fertőzöttek túlnyomó többsége bizonyosan nem hazánkban fertőződött, továbbá, hogy közülük kevesen maradtak Magyarországon.”

[...]

A magyar népességet érintő kockázatok összefüggnek Magyarország sajátos geográfiai helyzetével, a Nyugat- és Kelet-Európa közötti tranzitforgalommal, illetve a folyamatosan növekvő méretű, régiók, kontinensek közötti népességmozgással, migrációval. A kelet-európai régió romló, a szexuális úton terjedő betegségekre (SZTB) vonatkozó epidemiológiai adatai, a prostitúció nemzetközivé válása és szervezett nemzetközi bűnözői csoportok megjelenése annak hátterében, a magas HIV-fer-

tőzöttségi arányszámú országokból, régiókból érkező migránsok emelkedő száma, az intravénás kábítószer-használók – az utóbbi években lassuló ütemben – növekvő száma önmagukban is kockázatokat hordoznak a magyar lakosság, elsősorban a szexuálisan aktív, fiatalabb korosztályok részére.”³⁰

Csak egy motívumot emelek ki, ami témánk szempontjából érdekes és nem térek ki arra, hogy milyen módszertani problémák fenyegetik a Nemzeti AIDS Bizottság megállapításainak hitelét, tartom magam ahhoz, hogy nem az „igazságot” próbálom bemutatni, hanem a narratívákat. Szerintük a HIV-fertőzés nem a magyar társadalom problémája. A fertőzöttek többsége külföldi állampolgár (harmadlagos csoport) vagy külföldi partnertől fertőződött, azaz a külföldiekkel való kapcsolat kockázati tényező. A HIV nem is magyarországi probléma, hiszen a külföldiek túlnyomó többsége külföldön fertőződött, azaz a külföldön tartózkodás is kockázati tényező.³¹ A kockázati tényezők összefüggnek a régiók, kontinensek közötti népességmozgásokkal (elsődleges csoport). Továbbá összefüggnek olyan deviáns jelenségekkel (igaz ezt a kifejezést nem használja a dokumentum), mint a prostitúció, a nemzetközi bűnözés, migráció, intravénás kábítószer-használat. Ennek a fényében nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a jogalkotó természetesen nem pusztán elvi kérdésként kezeli a külföldiekhez kapcsolódó kockázatokat, hanem a jogszabályokat és a gyakorlatot is eszerint hangolja.

A Magyarországra történő beutazás, tartózkodás „egyik feltétele, hogy a külföldi »ne szenvedjen a közegészséget veszélyeztető betegségben és ne legyen kórokozó hordozó állapotban«. A felsoroltak közé a hatályos jogszabályok szerint nem csak olyan köznapi érintkezés útján terjedő fertőzések tartoznak, mint a TBC, a lepra, a luesz, a hastífusz vagy a paratífusz, hanem kizárólag nemi úton, illetve vér által terjedő HIV-fertőzés is. Ilyen fertőzések hordozóitól akkor tagadják meg a beutazást, ha az érintetten a betegség jelei egyértelműen felfedezhetők, illetve ha a fertőzöttségének az illető maga is tudatában van, és ezért azt a beutazás előtt kitöltendő kérdőíven megjelöli.”³² Mivel a Magyarországra beutazó külföldiek túlnyomó többsége vízummentes országból érkezik, ezért igen valószínűtlen, hogy a határon ezek a szempontok szerint ellenőriznének. Általában akkor próbálják kiszűrni a fertőző betegeket, amikor azok tartózkodási vagy letelepedési engedélyért folyamodnak, azonban ez csak a Magyarországon tartózkodó külföldiek töredékét teszi ki. Ezt a logikát követve viszont könnyen belátható, teljesen értelmetlen azt firtatni, hogy a HIV-fertőzöttek külföldi állampolgártól avagy külföldön szereztek a betegségüket, hiszen ugyanolyan eséllyel ezt itthon is megtehetik.

„Megtartóztatás”

Goffman említi a totális intézmények leírásakor a megtartóztatás jelenségét.³³⁴ „...behatolnak abba a határsávba, amit az egyén a saját lényé és a környezet közé tesz és a személyiség megtestesüléseit profanizálják.”³³⁴ A fizikai megtartóztatás gyakori példaként hozza fel a nem tiszta ételt, a mocskos lakóhelyet, a szennyes törölközőket, cipőket és ruhákat, amelyeket az előző használó izzadsága itat át, ülőke nélküli vécéket, koszos fürdőhelyiségeket. Úgy tűnik, hogy a totális intézményeken belül, amelyek közé a rendőrségi fogda is tartozik, ma is eleven él ez az iszonyú hagyomány. Nézzünk meg még további példákat is.

„Egy okirat-hamisítás miatt előzetes letartóztatásban lévő férfi arról számol be, hogy első kihallgatása előtt az előállítóban »jegelték«, ahol órákon át nem kapott sem enni, sem inni. Mivel nem volt hajlandó aláírni a kihallgatási jegyzőkönyvet, azzal zsarolták meg, hogy akkor engedik ki vécére végre, ha aláírja a papírokat.”³³⁵

„Volt, aki azt panasolta, hogy éjjel 2-kor kezdték kihallgatni, a kihallgatása közel 24 órán át tartott, és azalatt mindössze egyszer engedték ki vécére.”³³⁶

„A zalaegerszegi fogda egyik fogva tartottja szerint például a fogdaőr beleharapott az ételébe, mielőtt odaadta neki.”³³⁷

„Különösen kirívó annak a személynek az ügye, akit elmondása szerint délután 2-től este 8-ig hallgattak ki a békéscsabai »vámnyomozók«, és ezalatt nem engedték ki vécére, nem adtak neki vizet, nem engedélyeztek számára szünetet, holott elvben még tanú volt.”³³⁸

„Egy másik válaszadót - aki állítólag vesebeteg - reggel fél 10-kor vittek be, és - többszöri kérése ellenére - először este negyed 8-kor mehetett el vécére.”³³⁹

„A [...] VI-VII. kerületi fogdában az örök sértően és agresszívan reagáltak az esti kopogásra; a fogvatartottak kénytelenek voltak szükségüket üres tejesdobozokba, üdítős üvegekbe végezni.”³⁴⁰

A MHB ezekben az esetekben külön nem jelzi, hogy a sértettek az elsődleges, másodlagos vagy harmadlagos csoport tagjai lennének, így a faji vagy etnikai motívummal nem lehet összekötni a megtartóztatásnak ezeket az eseteit. Azaz a három vizsgált csoportba tartozó személyek nagyobb eséllyel kerülnek be a hatósági eljárásokba és így a totális intézményekbe, mint a többségi társadalom tagjai, ezért őket jobban sújtja ez a külön büntetés, de közvetlen kapcsolat ebben az esetben a fogva

tartott csoport-hovatartozása és a büntetés között a rendelkezésre álló adatok alapján nem állapítható meg.

Tanulmányomban azt kívántam bemutatni, hogy pusztán a három csoport valamelyikéhez tartozás mennyivel növeli az esélyét annak, hogy valaki hatósági eljárás alá kerül. Továbbá a hatósági eljárásban a negatív megkülönböztetés másodlagos hatásaként milyen inzultusoknak lehet kitéve. A másodlagos hatások között abban a rétegben végeztem a szimbólumok elemzésével próbafúrásokat, amely a hatóságok előítéletes viselkedésének gyakorlati következményeit tartalmazza. Amit láttunk, az csupán a jogvédők szempontja, a sértettek csak néha jelentek meg a szövegekben, a hatóságok narratíváit pedig nem volt alkalmam bemutatni. Nem is törekedtem az esetek teljes bemutatására, vizsgálatom célja csak a hatóságok kiválasztási rendszerének és a konkrét ügyekhez kapcsolódó jogvédő narratívákban rejlő szimbólumoknak a megragadása volt.

A kiválasztási mechanizmusokat sikerült viszonylag zárt rendszerben leírnom, olyan érvekkel és forrásokkal alátámasztva, amelyek magukban megállnak. A narratívák elemzésénél erre nem volt lehetőségem, azonban itt a szövegek beszélnek magukért és csak lehetséges, de nem egyedül lehetséges értelmezéseket vázoltam fel.

A téma kiválasztásakor befolyásolt, hogy egy jogvédő szervezet munkatársaként naponta olyan jogsérelmekkel találkozom, amelyeket a hatóságok követnek el valamely nem többségi csoport tagjaival, a kirekesztettekkel szemben. Felháborított a hatóságok bánásmódja, s az, hogy következetesen törvényellenesen és a társadalmi előítéleteket erősítve lépnek fel ezen kisebbségi csoportok tagjai ellen. A téma felvetésével csak fel akarom hívni a figyelmet arra, hogy igenis, léteznek ezek a problémák, egyre gyakoribbak és szerteágazóak a jogsértések, és egy demokratikus jogállamban ez nem megengedhető.

Jegyzetek

- ¹ Példa erre az 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról.
- ² A Magyar Helsinki Bizottság e témában folytatott kutatást, 2004. február 5-én rendezett vitát; a kutatás eredményeit összesítő kiadvány-füzetben jelentették meg.
- ³ Csepeli György: Szociálpszichológia. Osiris, Budapest, 1997, 414. – R. K. Mertont és Kardos L.-t idézi, annak kapcsán, hogy mit érzékelünk *csoportszerűnek* Uo., 36.
- ⁴ Uo., 395. Cooley-től idézi
- ⁶ Dr. Szabó Máté: A tüntetések rendőri kezelése a Kádár-rendszerben. Belügyi Szemle 1999/4–5. 29.

- ⁷ Henri Tajfel: Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In Lengyel Zsuzsanna (szerk.) 1997. Szociálpszichológia szöveggyűjtemény. Budapest, Osiris, 189.
- ⁸ Lásd Henri Tajfel– John Turner: An Integrative Theory of Intergroup Conflict.
- ⁹ Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária: Hogyan lesz egy ember cigány. Kritika, 1999/3., 30.
- ¹⁰ Csökken az idegenellenesség című cikk a Népszabadság, 2002. június 11-i számában.
- ¹¹ Howard M. Solomon: A stigma a nyugat-európai kultúrában - történelmi kitekintés. In Bíró Judit (szerk.): Deviációk. Új Mandátum, Budapest, 1998, 41.
- ¹² Frederikv H. Lund: Az elsőbbség törvénye a meggyőzésben. In Csepeli György (szerk.): A kísérleti társadalomlélektan főárama. Gondolat, Budapest, 1981, 102.
- ¹³ Rendőrök és romák. Szertelen módszerek - A megkülönböztetés-mentes viselkedés lehetőségei és akadályai, 1997. In Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezeléséhez, COLPI, 1999, 144.
- ¹⁴ Uo. 148.
- ¹⁵ MHB jelentése a *Fogda és börtön megfigyelő program* keretében 2003. június–szeptember között végzett felméréséről A kézirat a Legfőbb Ügyészség adatai alapján közöl egy táblázatot, a táblázat a jogvédők szempontjaitól függetlenül is érdekes. A táblázat adataiból nem lehet arra következtetni, hogy az ügyek miért ilyen alacsony százalékban jutottak el vádemelésig, de e statisztika további információt jelent annak megítéléséhez, hogy a joggyakorlat elfogult-e a rendőrökkel szemben vagy sem. A statisztikák értelmezéséhez még egy adat: 2001-ben a vádemelési javaslattal érkezett ügyek 68,6%-ában emelt az ügyészség vádat. (Forrás: Statisztikai táblák és ábrák a Magyar Köztársaság legfőbb ügyészenek az ügyészség 2001. évi tevékenységéről szóló országgyűlési beszámolójához 6. sz. tábla, <http://www.mkogy.hu/irom37/0483/0483-01m.htm#t17>)
- ¹⁶ Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor: Részt vevő megfigyelés a saját társadalomban – Korszakok szimbolikája. In: Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (szerk.): „Jelbeszéd az életünk” 2. Osiris, Budapest, 2002, 136–137.
- ¹⁷ Fehér Füzet, 1995, 30.
- ¹⁸ Fehér Füzet, 1995, 31.
- ¹⁹ Fehér Füzet, 1995, 32.
- ²⁰ Fehér Füzet, 2002, 72–73.
- ²¹ MHB (1, 3, 7.)
- ²² Fehér Füzet, 1995, 30.
- ²³ A NEKI az eseteket néha pusztán olyan címekkel jelöli, mint *B. Margit* vagy *R. község*, máskor az eseteknek szimbolikus címetek kapnak: *Skinheadek vagy strandfrizurát viselnek?*; *Köznapi fasizmus*.
- ²⁴ Fehér Füzet, 1997, 77.
- ²⁵ Rendőrök és romák. Szertelen módszerek - A megkülönböztetés-mentes viselkedés lehetőségei és akadályai. 1997. In Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezeléséhez. COLPI, 1999, 156.
- ²⁶ Uo. 156.
- ²⁷ A MHB munkatársai rendszeresen látogatják az idegenrendészeti őrizetben lévő külföldieket, az egyik számolt be így kiskunhalasi látogatásáról.
- ²⁸ Bernáth Gábor (szerk.): Kényszermosdatások a cigánytelepeken (1940–1985). Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002.
- ²⁹ Csernus Eszter: HIV/AIDS és emberi jogok Magyarországon. Társaság a Szabadságjogokért, Budapest, 2003, 9.

- ³⁰ Nemzeti AIDS Stratégia 2004 – 2010 Tervezet, Készítette: A Nemzeti AIDS Bizottság, Budapest, 2003. november.
- ³¹ Mellékes körülmény, hogy a magyarországi vérado állomásokon kitöltendő adatlapokon is ezekkel a kockázati tényezőkkel számolnak a hatóságok.
- ³² Tóth Judit: A HIV státusz szerepe az idegenrendészetben. In Csernus Eszter (szerk.): HIV/AIDS és emberi jogok Magyarországon. Társaság a Szabadságjogokért, Budapest, 2003, 90. Hatályos jogszabályként a 48/2001. (XII.27.) EüM rendeletre hivatkozik
- ³³ Ervin Goffman – Asylums: On Characteristics of Total Institutions. Penguin Books, London, 32.
- ³⁴ A továbbiakban a *megfertőzés* kifejezést csak ebben az értelemben használom.
- ³⁵ MHB (1, 6, 2.)
- ³⁶ MHB (11, 11, 10)
- ³⁷ MHB (13, 22, 1.)
- ³⁸ MHB (12, 11, 1)
- ³⁹ MHB (26, 32, 11.)
- ⁴⁰ MHB: Előrehozott büntetés: rendőrségi fogdák – fogva tartottak a rendőrségen 1996. Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet (COLPI). [Kövér Ágnes (szakmai vezető)]. Budapest, 1997, 50.